



ΘΕΛΞΙΝΟΗ

ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ

Ο ΜΕΝΑΝΔΡΟΣ

ἡ περὶ νέας κωμωδίας παρ' Ἑλλήσι.

(Συνέχεια καὶ τέλος, ὄρα Φυλ. ΙΖ')

Ἄλλὰ συνεχῶς ἡ τοῦ Μενάνδρου μούσα, οἰστρηλατουμένη, ἄπτεται πραγμάτων οὕτω σπουδαίων, ὥστε ἀπορεῖ τις ταῦτα εὐρίσκων ἐν κωμωδίᾳ. Ἐρρίπτε συνεχῶς τὸ βλέμμα ἐπὶ τοῦ ἀνθρωπίνου βίου, αὐτοῦ καθ' ἑαυτοῦ λαμβανομένου, καὶ τότε αἱ ἰδέαι αὐτοῦ ἐνεδύοντο, ὡς εἰπεῖν, χροιάν τινα μελαγχολίας, ἣτις ἄλλως τε οὐχὶ σπανίως συνωδᾷ ἔχει τῷ πνεύματι τῆς κωμωδίας, ὅταν ταῦτο τύχη ὄν ἅμα καὶ θεωρητικόν. Τότε δὲ μάλιστα διαφαίνεται παρὰ Μενάνδρῳ ὁ κόρος παντός πράγματος, ὁ κόρος καὶ αὐτῶν τῶν μεθυσκουσῶν ἡδονῶν, ὁ διαδηλούμενος ἐν πάσαις ταῖς θνησκούσαις κοινωνίαις· οὕτως ὥστε εἰκάζομεν ὅτι ἐν τῷ μέσῳ τῆς παραφορᾶς τῶν τρυφερῶν καὶ ἀλόγων παθῶν, τὰ ὅποια ἠρέσκετο εἰδοποιῶν, ἠρέσκετο ἐπίσης παρενείρων τὴν εἰκόνα τοῦ μηδενός, εἰς ὃ τὰ πάθη ταῦτα, δίκην τυφῶνος ἐλισσομένου, κατεφέροντο. Ὅτε μὲν περιφρόνησις τοῦ κόσμου, ἀκηδία περὶ τῶν ἐν αὐτῷ τρεχόντων, ἀνοχή βεβιασμένη, ὅτε δὲ ἐλλογωτέρα τις ὑποταγὴ ταῖς τῆς εἰμαρμένης βουλαῖς, ἢ ἐπι-

Ουμία τοῦ ὠφελήθηται ὅσον οἶόν τε ἐκ τοῦ ἐφημέρου τῶν ἐπιγείων, τοιαῦτά εἰσι τὰ ἐκ τῶν φιλοσοφικῶν τούτων περικοπῶν συναγόμενα. Ἀκούσατε τὴν μελαγχολικὴν ταύτην διδαχὴν, ἣν διδάσκεται ἐν τῶν προσώπων αὐτοῦ καὶ ἥτις ὁμοιάζει εἰσαγωγῆ λόγου ἐπιταφίου. « Ἄν ἐπιθυμῆς νὰ γνωρίσης σεαυτὸν, ὁδοιπορῶν, στῆθι καὶ ἴδε τοὺς παροδίτας τάφους, ὅπου κεῖνται τὰ ὄστα καὶ ἡ εὐτελής κονία τῶν βασιλέων, τῶν ἡγεμόνων, τῶν σοφῶν καὶ γενικῶς πάντων ὅσοι ἐβρενθουῶντο ἐπὶ τῇ γενεᾷ αὐτῶν, τῷ πλούτῳ, τῇ δόξῃ, τῇ καλλονῇ. Οὐδενὸς τούτων ἐφείσθη ὁ χρόνος· ὅλοι, καθὼ θνητοί, συνεμερίσθησαν τὸν αὐτὸν τάφον. Τότε, βλέπων ταῦτα, γινώσκεις σεαυτὸν καὶ ἐνωεῖς τίς εἶ.»

Τί οὖν ἐστὶν ὁ μηδαμινὸς οὗτος βίος καὶ εἰς τί χρησιμεύσει; Ἄλλος λαλήσει καὶ δώσει τὴν τούτου ἀπάντησιν διὰ λόγων ἤττον μὲν ὑπερηφάνων, μᾶλλον δὲ ἐμβριθῶν. « Ὁ ἄνθρωπος, ὃν ἐγὼ ὀνομάζω εὐτυχέστερον, ὁ Παρμένων, ἐστὶν ἐκεῖνος ὅστις, ἐν εἰρήνῃ παρατηρήσας πάντα ταῦτα τὰ θαυμάσια, τὸν ἥλιον τοῦτον, ὅστις πάντα φωτίζει, τοὺς ἀστέρας, τὰ ὕδατα, τὰ νέφη, τὸ πῦρ, ἐπανέρχεται τάχιστα εἰς τὸ σημεῖον ἐξ οὗ ἤλθεν. Εἴτε αἰῶνα ὅλον ζήσῃ, εἴτε ἡμέρας τινας, πάντοτε θέλει εὑρεῖ αὐτὰ ἐκεῖ, ἐν τῷ οἰκείῳ τόπῳ καὶ οὐδαμοῦ ἄλλοθι τούτων καλλίτερα. Πίστευσόν με, ἡ ζωὴ αὕτη εἶναι πανήγυρις, εἶναι ἀγορὰ λαοῦ, ὅπου ὄχλος μόνον ὑπάρχει, κλέπται, τύχης παίγνια καὶ ματαιοπονία. Ἄν ἀπέλθῃς ταχέως, ἐκέρδισης τὸ κάλλιστον κέρδος, πρὸς οὐδένα ἐρίσας, ἐν ᾧ ἀπ' ἐναντίας, διατρίψας μακρὸν χρόνον καὶ ἐντροφήσας, κόπους μόνον κερδίζεις καὶ ἐπὶ τέλους καταστροφὴν. Εἰς τὰ γηρατεῖά σου, γηρατεῖα πικρὰ, ἔχεις πάντοτε στερήσεις· περιφερόμενος, ἀπαντᾷς ἐχθρούς, περιπίπτεις εἰς ἐπιβουλάς, καὶ διότι ἔζησες πολὺ, ἀποθνήσκεις θάνατον κακόν. » Ταῦτα βεβαίως λέγει δύστροπὸς τις γέρων, ὅστις μετὰ λύπης ἀναπολεῖ τὸ σκληρὸν αὐτοῦ παρελθόν· ἀλλ' ἰδοὺ πρόσωπον, ἐκφράζον τὴν αὐτὴν μὲν ἀπαρέσκεϊαν, ἐν ἄλλαις ὅμως διαθέσεσιν· ἰδὼν τὰς ἀδικίας τῶν ἀνθρώπων, δὲν ἐπιθυμεῖ πλέον τὴν ἀναβίωσιν ὑπὸ μορφήν ἀνθρωπίνην. « Ἄν θεὸς τις, ἐρχόμενος, ἐλεγέ μοι· Κράτων, ἀποθανῶν ἀναζήσεις, καὶ ἀναζήσεις ὑφ' οἰανδήποτε μορφήν θέλης, κυνός, ἀρνοῦ, τράγου, ἀνθρώπου ἢ ἵππου· δέον νὰ διέλθῃς δις τὸ στάδιον τῆς ζωῆς, διότι οὕτως ἔδωξε τῇ εἰμαρμένῃ· εἰπέ λοιπὸν

τί προτιμάς;—πιστεύω ὅτι ἀνυπερθέτως ἀπήντων ταῦτα: Μὲ εἶναι ἀδιάφορον, ἀρκεῖ νὰ μὴ γίνω ἐκ νέου ἄνθρωπος, διότι, μεταξύ τῶν ζώων ὄλων, τοῦτο μόνον εὐτυχεῖ ἢ δυστυχεῖ ἀλόγως· ὁ καλλίτερος ἵππος ἀξιοῦται τῶν καλλιτέρων περιποιήσεων, ὁ καλὸς κύων ἀπολαμβάνει θωπεύματα πλείονα τοῦ κακοῦ· ὁ ἀνδρεῖος ἀλέκτωρ τρέφεται ἄλλως πῶς ἢ ὁ ἀνανδρὸς ἀντίπαλός του, ὅστις φοβεῖται· ἀλλ' ὁ ἄνθρωπος! ὁ ἄνθρωπος, εἴτε καλός, εἴτε γενναῖος, ἀδιάφορον, τὰ πλεονεκτήματα ταῦτα σήμερον δὲν ἰσχύουσι καὶ θεοποιοῦνται ἐν πρώτοις οἱ κόλακες, μετὰ τούτους οἱ συκοφάνται καὶ τρίτοι οἱ ἀβέλτεροι. Προτιμότερον νὰ γεννηθῇ τις ὄνος ἢ νὰ βλέπῃ ἀνθρώπους μηδαμινούς καὶ πολὺ ἡμῶν χείρονας υπερέχοντας!»

Ὡς ἀπάντησις πρὸς τὴν ἐνθερμον ταύτην καταφορὰν δύναται νὰ χρησιμεύσῃ ἡ ἐξῆς περικοπὴ, ἐν ἣ φαίνεται λαλοῦσα ἡ φρόνησις· τὰ πράγματα πρέπει νὰ ἐρευνῶμεν ὑπὸ τὴν ἀληθῆ αὐτῶν μορφήν καὶ νὰ μὴ ἀφορῶμεν ὑπὲρ τὰ δυνατὰ, μὴ τυχὸν πέσωμεν πτώσιν δεινὴν: « Ἄν ἤρχεσο μόνος εἰς τὸν κόσμον, Τρόφιμε, ἵνα κατ' ἀρέσκειαν ζῆς καὶ κατ' ἀρέσκειαν φέρῃς τὰ πάντα εἰς πέρας, ἂν θεὸς τις διεβεβαίω σοι ταῦτα, δίκαιον εἶχες παραπονοῦμενος, διότι σὲ ἠπάτησε καὶ κάκιστα προσηχέθη· ἀλλ' ἅμα—λαλοῦντες ἐπὶ τὸ τραγικώτερον—ἀνέπνευσας τὴν ζωτικὴν αὔραν, ἣτις κοινῶς πνέεται παρ' ὄλου τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, ἀφ' οὗ ἐγεννήθης ἐπὶ τοῖς αὐτοῖς οἴοις καὶ ἡμεῖς ὅλοι ὄροις, πρέπει ὅπως οὖν νὰ ὑπομένης τὰ δεινά σου καὶ συλλογίζεσαι περὶ τῶν πραγμάτων. Ἐν συνόψει ἰδοῦ ποῦ κεῖται τὸ ζήτημα· καθὼ ἄνθρωπος, ἐνθυμοῦ ὅτι οὐδὲν ὄν ζωτικὸν τούτου εὐκολώτερον πίπτει ἐκ τοῦ κολοφῶνος τῆς εὐτυχίας εἰς τὴν ταπεινῶσιν· καὶ ὁ λόγος ἀπλούστατος, ὅτι ὡς ἐκ τῆς φύσεως αὐτοῦ οὐδὲν τούτου εὐτελέστερον καὶ οὐχ ἧττον οὐδὲν τούτου μᾶλλον φιλόπρωτον· τότε δὲ, ἐν τῇ πτώσει αὐτοῦ, διασχεδάζονται αἱ γλυκύτεραι ἐλπίδες· ἀλλὰ σὺ, Τρόφιμε, σὺ δὲν ὑπέστης ὑπερμέτρους ζημίαις καὶ αἱ δυστυχίαι σου ἐπιδέχονται ἀνοχῆς· ἀνέχου λοιπὸν μετριοπαθῶς τὰς συνεπειάς.»

Φέρ' ἀκούσωμεν καὶ ἑτέρου τινός, ὅστις πιστεύει τὴν εἰμαρμένην καὶ ἀντιλέγει, ἀποκρούων τὰ φρόνιμα ταῦτα λόγια ὡς μάταια δῆθεν καὶ ἀνίσχυρα πρὸς τῶν πραγμάτων τὴν δύναμιν. « Ἄφες, λέγει οὗτος, τοὺς συλλογισμοὺς τούτους· λογικὸν τοῦ ἀνθρώπου εἶναι

ἡ τύχη, ὅπως δὴ ποτε καὶ καλέσωμεν αὐτήν, εἴτε θεϊαν προήν, εἴτε πρόνοιαν. Αὕτη διατηρεῖ, καταστρέφει καὶ κυβερνᾷ τὰ πάντα, τὸ προορατικὸν τοῦ ἀνθρώπου εἶναι μηδὲν, λόγος ξηρός. Πίστευσόν με καὶ οὐ μετανοήσεις· πᾶν ὅ,τι λέγομεν, ἢ πράττομεν, ἢ διανοούμεθα, ἔργον ἐστὶ τῆς τύχης· ἡμεῖς τὸνομα μόνον δανείζομεν. Ἡ τύχη κυβερνᾷ τὸ πᾶν· ταύτην μόνην δεόν νὰ καλέσωμεν πνεῦμα καὶ πρόνοιαν θεϊαν, ἐκτὸς ἂν ἐπιθυμῶμεν νὰ τρεφώμεθα διὰ λόγων κενῶν.» Δόγμα τρομερὸν, ἀλγεινόν! ἀλλ' εὐτυχῶς τῇ σχολῇ ταύτῃ δὲν ἀνήκει ὁ Μένανδρος, δὲν ἀσπάζεταιται τὰς ιδέας ταύτας ἐκ συστήματος. Ἄν δ' εἶχε σύστημα, τότε, ἐν ταῖς λόγοις αὐτοῦ, τούτου καὶ μόνου τὸ πνεῦμα ἤθελεν ἀναγνωρίζεσθαι, οὐδ' ἦτο πλέον ὁ ποιητής, ὁ διὰ τῆς ποικιλίας τῶν προσώπων τὴν πολύπλοκον εἰκόνα, τὸν πιστὸν καθρέπτην τῶν ιδεῶν τῆς ἐποχῆς αὐτοῦ εἰκονίζων. Πολλάκις ὁ θεοσεβέστερος χαρακτήρ εισάγεται λαλῶν εἰς τὰ δράματα αὐτοῦ· κατὰ τοῦτον, ἐστὶ Θεὸς καὶ οὐχὶ τυφλὴ τύχη, μεριμνῶν περὶ τῶν ἀνθρώπων, ἀκούων αὐτῶν, βοηθῶν, ἀμείβων καὶ τιμωρῶν αὐτούς. «Μὴ πιστευσέ, λέγει ὁ μὲν, μὴ πιστευσέ, ὅτι, ἐπιορκῶν, διαφεύγεις τὸ ὄμμα τοῦ Θεοῦ.»—«Ὁ Θεὸς, λέγει ὁ δὲ, εἶναι πανταχοῦ παρῶν καὶ τὰ πάντα βλέπει.»—«Ἄνευ Θεοῦ οὐδεὶς ἄνθρωπος εὐτυχής.»—«Ἄν πράξης τὸ καλόν, ἔχε χρηστὰς ἐλπίδας, γνωρίζων τοῦτο καλῶς, ὅτι ὁ Θεὸς μετέχει παντός ἀγαθοῦ.»—«Ὁ Θεὸς δὲν κωφεύει εἰς τὴν φωνὴν τοῦ δικαίου.»—Ἄλλὰ τὸ μᾶλλον ἀξιοπαρατήρητόν ἐστὶ τοῦτο: «Ὅταν ἔρχηται εἰς τὸν κόσμον ἄνθρωπος, λέγει ἀλλαχοῦ που ὁ Μένανδρος, καὶ τὴν περικοπὴν ταύτην ἀναφέρει Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς, ἀγαθὸς δαίμων τίθεται ἐπὶ κεφαλῆς αὐτοῦ καὶ εὐμενῶς πως συγκατέρχεται ὅπως καθοδηγήσῃ αὐτὸν εἰς τῆς ζωῆς τὸ μυστήριον· διότι μὴ πιστευσέ ποτε ὅτι κακὸς δαίμων δύναται νὰ διαταράξῃ τοῦ ἐναρέτου τὸν βίον. Ὁ Θεὸς κατὰ πάντα ἐστὶν ἀγαθός.» Οἱ λόγοι οὗτοι ἐκπλήττουσι, πρὸ πάντων ἅμα ἀναλογισθῶμεν ὅτι ἐξηκοντίζοντο ἐν πλήρει πολυθεϊσμῷ· οὐδὲν τούτων ἀγνόητερον, ἐστὶν ὅτε καὶ μεγαλοπρεπέστερον· ὁ χριστιανισμὸς προοιμιάζεται δι' αὐτῶν. Καί, ὅπερ σημειωτέον, ὁ Μένανδρος Θεὸς λέγει μᾶλλον ἢ Θεοί, τὰ δὲ τῶν παλαιῶν Θεῶν ὀνόματα ἀπλῶς ἀναφέρει ὡς ὄρκους συνήθεις, ὡς ἐπιφωνήσεις: «Νὴ Δία! νὴ τὴν Ἀθηναίαν» καὶ οὐδὲν πλέον.

Ἐκ τῆς διαφορᾶς ταύτης τῶν περὶ τοῦ μεγάλου μυστηρίου τῆς ἀνθρωπίνης εἰμαρμένης δοξασιῶν καὶ περὶ τοῦ τίνι τρόπῳ ἐκληπτέον τὰ τῆς ζωῆς, τί ἄλλο συνάγεται εἰμῆ ἢ ἔρις, ἦν τῷ καιρῷ ἐκείνῳ ἤριζον πρὸς ἀλλήλας ἡ πίστις καὶ ἡ ἀμφιβολία, ὅπως ὑπερισχύουσιν ἐπὶ τὰς ψυχὰς τοῦ κόσμου; Τί ἄλλο συνάγει τις εἰμῆ ὅτι ἀκούει, ὅτε μὲν τὸ Ζήνωνα κηρύττοντα τὴν ὑπερτάτην ἀναληθισίαν πρὸς τὰ συμβαίνοντα ἡμῖν οὐχ ἤττον ἢ πρὸς τὰ ἀγαθὰ τοῦ ἐφημέρου τούτου βίου, ὅτε δὲ τὸν Ἐπίκουρον ζητοῦντα τὴν τῶν παθῶν τακτοποίησιν ἐπὶ σκοπῷ τοῦ διευθετεῖν τὸν βίον καὶ ἀποφεύγειν ἐκ προνοίας τοὺς σκοπέλους αὐτοῦ, ὅτε δὲ φθόγγον τινα πλατωνικὸν προαγγέλλοντα τὴν ἔλευσιν Θεοῦ ἀνταποδότου καὶ πέραν τοῦ κόσμου τούτου θεῖαν δικαιοσύνην; Καὶ μάλιστα ἰδέαι τινες ὄζουσιν ἀνατολισμοῦ καὶ οἱ Ἑβραῖοι δύνανται ν' ἀνεύρωσιν ἐν αὐταῖς οὐ μόνον τὸ πνεῦμα ἀλλὰ καὶ λέξεις πολλάκις ἐξηγμένας ἐκ τῆς Παλαιᾶς. Ὁ Ἰώβ, ἀποβαλὼν τὰ τέκνα, τὰ ποίμνια, τὸν οἶκον αὐτοῦ, ἀνεβόησεν: Ὁ Κύριος ἔδωκεν, ὁ Κύριος ἀφείλατο». Ὁ Μένανδρος λέγει ταῦτα αὐτολεξεὶ ὡς ἔγγιστα: «Ἄνθρωπε, λέγει, μὴ στέναζε, μὴ λυποῦ ἐπὶ ματαίῳ τὰ πλούτη, τὴν σύζυγον, τὴν πολυτεκνίαν, πάντα ταῦτα, ἡ τύχη ἐδάνεισέ σοι, ἡ τύχη ἀφῆρσεν.» Ἐκ τῆς παραθέσεως ταύτης συνάγεται κατὰ ποσὸν ἡ ἀνατολὴ ὑπερεῖχε τῆς Ἑλλάδος, ὑπορυχθείσης ὑπὸ τῆς κριτικῆς, καὶ οἷαν αὕτη θρησκευτικὴν ἀλήθειαν παλαιὰν ἐπέπρωτο νὰ ἐπανορθώσῃ αὐτοῦ, τοῦ χρόνου προϊόντος, ὅταν δηλαδὴ τὰ δόγματα συναντώμενα ἀνεγνωρίζοντο ἀμοιβηδόν. Ἐν ᾧ ὁ θεὸς τῆς Ἀραβίας ποιητῆς ἀποδίδει τὰ ἑαυτοῦ παθήματα εἰς ἐμφρονά τινα δύναμιν προστάτιν καὶ τροφὸν, ὑποβάλλουσαν αὐτὸν εἰς δοκιμασίαν, εἰς πειρασμόν, καὶ παραδίδουσαν αὐτὸν τῷ κακῷ δαίμονι, ἵνα οὕτως ὑπερσχύσῃ, ἀνώτερος δεικνύμενος τῶν δεινῶν, ἡ μούσα τῶν ἐκνευρισμένων καὶ σκεπτικῶν ἡμερῶν τῆς Ἑλλάδος ἀποδίδει τὰ δεινὰ ταῦτα εἰς τὴν ἀπαισίαν παλιμβουλίαν τῆς τύχης, εἰκῆ συντριβούσης πᾶν τὸ ἐν ποσὶ κείμενον τὴν ὑποταγὴν θεωρεῖ ὡς ἐπιμονὴν ἀπελπισίας καὶ οὐχὶ ὡς δύναμιν ψυχῆς, ὑπεικούσης ταῖς πικρίαις, ἀγνισμοῦ χάριν. Ἄν δέ ποτε ἐλευθεριάζῃ καὶ δείκνυταὶ πως θεοσεβῆς, ὡς ἐπιτοπολὺ ὅμως δι' αὐτὴν ὁ οὐρανός, ὁπόθεν ἡ φιλοσοφία ἐξέωσσε τοὺς θεοὺς, ἀπλοῦς ἐστι θόλος, θόλος ξηρὸς ὑπὲρ τὰς λογικὰς κε-

φαλάς αιώρημένος και ουδέν πλέον, ή τύχη δέ άγει και φέρει τά πάντα, μηδέ τών ιδεών εξαιρουμένων. Η σοφία πάσα συνίσταται εις τό φρονίμως υπολογίζεσθαι πρακτικήν τινα ήθικην, ενδίδουσαν μόν, μη καταβαλλομένην δέ υπό τών τρικυμιών, και ήτις υπόσχηται έως τέλους βίον άνετον. Η παραγγελιομένη άρετή βία τίς έστιν, ήν έφ' ήμών αυτών και δι' ήμās αυτούς μετερχόμεθα τά ευνοϊκά αισθήματα, οϊον ή αγαθότης, ή δικαιοσύνη, ή ισότης, ή άφεις, ορίζονται λόγω ευαρεσκείας, λόγω ωφελείας, λόγω άμοιβαιότητος· τό καθήκόν έστιν απολαυή ή πρόνοια· ή σταθερότης και ή μετριότης άναγνώρισις σιγηλή και άτάραχος υπάτης τινος δυνάμεως, κατά της οποίας αδύνατον ή λίαν επίμοχθον αποβαίνει τό ανθίστασθαι. Αν αι άρχαι αυται, αιτινες εν συνόλω αποτελοϋσι μίαν φιλοσοφίαν παρηκμακυϊαν, επεκράτουν απολύτως, αν εις τά βάθη της καρδιάς του λαου δέν έσώζετο άείποτε άκτίς τις φωτός θερμότερου και ισχυροτέρου και αυτού του λόγου τών σοφών, ω! τότε πλέον πάσα έλπις απέδρα· ή εις τό χειλος τοιούτου κρηνου έλθοϋσα κοινωνία ωφειλεν αναποφεύκτως να κατακρημισθῆ, διότι και πραγματικής άφοσιώσεως και ενθουσιασμου ήν έστερημένη τούτων δ' εξαληφθέντων, συνεξαλείφεται πән κέντρον ζωτικόν, δυνάμει του όποιου αι κοινωνίαι αναμορφοϋνται και ανανεοϋνται.

Και όμως εκ της πάλης ταύτης, της μεταξϋ του θρησκευτικού αισθήματος, όπερ, και τοι φθαρτόν, δέν υπέκυπτε, και του λόγου, όστις, αν μηκατέστρεφε, ουδέποτε ήθελε καθαρίση τον έαυτου αντίπαλον—εκ της νοερās ταύτης πάλης, λέγομεν, έμελλε να πηγάση ή σωτηρία. Η του Μενάνδρου κωμωδία έπαυσεν εισάγουσα εις την σκηνήν τους παλαιους θεους, καθο αποβαλόντας πλέον πασαν αξίαν, δια τους πεφωτισμένους νόας τουλάχιστον, αλλά θερμώς κατέφερετο κατά τών νέων θρησκευτικων τελετών, αιτινες, ανήθικοι όλως, δέν ήσαν ειμή άγυρτεϊαι. Οι ιερείς της Κυβέλης περιήρχοντο τάς οικίας, φέροντες εν ήχη κυμβάλου τάς εικόνας της θεας και τάς χάριτας αυτης υπισχνούμενοι αντι χρυσιου τοις ευσεβείσι. «Ιϋναι, λέγει, ο Μενάνδρος, και ή περικοπή αυτη ευρηται παρὰ τῷ 'Αγίῳ' Ιουστίνῳ, ο Θεός δέν σώζει τους ανθρώπους, μεσιτεϊαις ανθρώπου άλλου· αν ο άνθρωπος, τῷ ήχῳ του κυμβάλου, εδύνατο κατ' άρέσκειαν ν' άγη τον Θεόν, ήθελεν ήσθε και αυτού τούτου του Θεου ισχυρώτερος. Αί

τελεταὶ αὐται, Ῥοδῆ, εἶναι ἐπινοήματα βιομηχανικὰ ἀνθρώπων ἀναιδῶν, εἶναι ψεύδη διὰ τῶν ὁποίων ἐμπαίξουσι τὴν ἀνθρωπότητα.» — «Τοιοῦτον Θεὸν, λέγει ἕτερος, Θεὸν ὅστις περιφέρεται τὰς ἀγυῖας μεθ' ἑνὸς γραιδίου καὶ προσηλωμένος ἐπὶ πίνακος εἰσέρχεται τὰς οἰκίας, τοιοῦτον Θεὸν ἐγὼ δὲν ἀγαπῶ. Ὁ ἀληθὴς Θεὸς πρέπει νὰ κάθεται εἰς τὰ ἴδια ἵνα προστατεύῃ τοὺς πιστοὺς.» Περὶ τὰ τοιαῦτα ὁ Μένανδρος ἔχει τὴν γλῶσσαν δηκτικωτάτην. Ὁ Ἀριστοφάνης, ὡς γνωστὸν, παρεντίθησι τὴν πόλιν τῶν ὀρνίθων ἵνα παρεμποδίσῃ τὴν κνίσσαν τῶν ἱερείων, δι' ἧς ἐτρέφοντο οἱ Ὀλύμπιοι. Τὰ τοῦ Μενάνδρου πρόσωπα καθάπτοντα τῶν πολυδαπάνων θυσιῶν, ὡς μέσων κερδοσκοπίας ἱερέων. «Ἴδε τοὺς ἀπαταιῶνας τούτους καθ' ὅλας τὰς θυσίας των. Φέρουσι τὰ κανᾶ καὶ τὰ ἱερὰ σκεύη, ὄχι διὰ τοὺς θεοὺς, ἀλλὰ δι' ἑαυτοῦς. Ὅσον ἀφορᾷ τὰ θυμιάματα καὶ τοὺς πλακοῦντας οὐδεὶς λόγος, διότι τὸ πῦρ καταναλίσκει αὐτοὺς καὶ οἱ θεοὶ ἀπολαύουσι τῆς θυσίας· ἀλλ' ἐκ τῶν ἱερείων τί θύουσιν αὐτοῖς, εἰμὴ τοὺς νεφροὺς, τὴν χολὴν καὶ τὰ δύσπεπτα ὄσα, ἐν ᾧ οὗτοι καταβροχθίζουσι τὰ ἐναπολειφθέντα ;»

Ὅντως δ' ἐκ πολλοῦ ἤδη ριζικὴ τις μεταβρύθμισις ἠπέλπει τὴν θυσίαν, τὴν θεμελιώδη ταύτην πράξιν τῶν θρησκευτῶν, τὸν τύπον τοῦ ἑαυτοῦς θύειν τῷ νόμῳ, καθότι ἐκ πολλοῦ ἤδη ἀπέβαλε πᾶσαν σημασίαν καὶ ἄνευ σεβασμοῦ ἐτελεῖτο. Οἱ προφῆται πολλάκις ἐξανέστησαν κατ' ἐκείνων ὅσοι, διαστέλλοντες αὐτὴν ἐκ τοῦ ἠθικοῦ καθήκοντος, ὅπερ, μακρὰν τοῦ ἀντικαταστήσαι, ἔδει μάλιστα νὰ υποθάλη, ἀπέδωκαν αὐτῇ δυνάμεις ὑπερφυσικάς. Καὶ τούτου ἕνεκα οἱ ἐκκλησιαστικοὶ πατέρες καλοῦσιν εἰς μαρτυρίαν τὸν Μένανδρον, ὡς ἐπιγνόντα τὰς ἀληθείας ταύτας. Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς ἀναφέρει τὰς περικοπὰς τῶν προφητῶν, τὰς ὁποίας συγκρίνει ταῖς τοῦ κωμικοῦ ποιητοῦ ὡς φερ' εἰπεῖν τὰ ἐξῆς ἐκ τοῦ Ἡσαίου : «Λούσασθε, καθαροὶ γένεσθε, ἀφέλετε τὰς ἀμαρτίας ὑμῶν, ὅτι Θεὸς εἰμι ἐγγὺς ὑμῶν, καὶ οὐ θεὸς πόρρω ὑμῶν.» Καὶ τοὺς λόγους τούτους τοῦ Ἱερεμίου : «Ἄνθρωπος, ἀποστρέψῃ εἰς ὁδὸν σκοτίας καὶ οὐ μὴ ὄψομαί σου ; Θύσατε θυσίαν δικαιοσύνης καὶ ἐλπύσατε ἐπὶ Κύριον.» — Μένανδρος ὁ κωμικός, λέγει περὶ τοῦ προκειμένου ὁ Κλήμης, ἔγραψεν ὡς ἔγγιστα ταῦτα : «Ὁ πιστεύων, ὦ Πάμφιλε, ὅτι διὰ θυσιῶν ἢ δι' ἀναθημάτων περιποιεῖται τὴν εὐνοίαν τοῦ Θεοῦ, ἀπατά-

ται καὶ μάτην κοπιᾷ. Ἴνα ἐπιτύχη τις τοῦ τοιοῦτου δέον νὰ ἔχη τὰ ἤθη ἄγνα, ν' ἀπέχη τοῦ διαφθεῖρειν γυναῖκας ἢ παρθένους, οὔτε νὰ πλουτῇ κλέπτων καὶ φονεύων. Μὴ ἐπιθυμῆς, ᾧ Πάμφιλε, τὰ τοῦ πλησίον, μήτε μίαν βελόνην, διότι ὁ Θεὸς περίσταται σου καὶ βλέπει ἐπὶ σέ.»—Μὴ ἐπιθυμῆς, ᾧ φίλε, τὰ ἀλλότρια, μήτε μίαν βελόνην, λέγει αὖθις ὁ Μένανδρος, ἀναφερόμενος ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ Κλήμεντος, ὅτι ὁ Θεὸς ἀρέσκεται τὸ δίκαιον καὶ οὐχὶ τὴν ἀδικίαν καὶ πλουτίζει μόνους τοὺς κοπιῶντας νυχθημερόν καὶ καλλιεργοῦντας τὸν ἀγρόν αὐτῶν. Θῦσον τῷ Θεῷ θυσίαν ζωῆς δικαίας καὶ ἔχε τὴν καρδίαν καθαρωτέραν τῶν ἱματίων . . . Μὴ φεῦγε τὴν βροντὴν αὐτοῦ, ἂν ἔχῃς τὴν συνείδησιν καθαρὰν, ὅτι ὁ Θεὸς παρίσταται σου καὶ βλέπει ἐπὶ σέ.»—Ἀδιάφορον ὡς πρὸς ἡμᾶς ἂν τὰ τεμάχια ταῦτα γνήσιά εἰσιν ἢ μή· ἀλλὰ καὶ ὑποβολιμαῖα ἂν ὑποτεθῶσιν, ἂν ἄνθρωποι σοφοὶ ὡς ὁ Κλήμης ἠπατήθησαν, ἂν τὴν ἀπάτην ταύτην παρεδέχθη ἡ Ἀλεξάνδρεια, ἢ σοφὴ ἐκείνη πόλις, καθ' ἣν πασίγνωστα ἐφέροντο τὰ δράματα τοῦ Μενάνδρου, ἀπαραλλάκτως ὡς ἐν Ἰταλίᾳ καὶ ἐν Ἑλλάδι, ὅπου ἐπὶ μακρὸν χρόνον ἐδιδάσκοντο ἐπὶ σκηνῆς καὶ ὡς μάθημα γραμματικὸν ἦσαν εἰς χεῖρας τῶν νέων, δὲν συνάγομεν ὡς ἐκ τούτου ὅτι αἱ ιδέαι αὗται τοῦλάχιστον ἦσαν σύμφωνοι τῷ πνεύματι αὐτοῦ, οὐδ' ἀντίκειντο εἰς ὅσα εἶπεν ἀλλαχού; Τούτων δ' οὕτως ἐχόντων, ἕκαστος συμπεραίνει οἰκοθεν ὅτι ἐνταῦθα ὁ λόγος ἦν περὶ τῆς ὑψηλοτάτης ιδέας τῆς θυσίας, περὶ τοῦ ἀποδοῦναι αὐτῇ ἀξίαν ὅλως ἰδανικὴν καὶ μεταποιῆσαι εἰς θυσίαν δικαιοσύνης, εἰς σύμβολον ἐπάρσεως τῆς ψυχῆς καὶ ἀφοσιώσεως τῷ ὑψίστῳ. Ἡ μεταποίησις αὕτη συνεπήγετο τὴν μεταρρύθμισιν καὶ τὴν παντελεῆ ἀνακένισιν τῆς θρησκείας, καὶ ἐπέστεφε καθ' ὁλοκληρίαν τὴν ἱστορίαν τῆς διανοίας τῆς Ἑλλάδος, ἣτις ἐκαθάρισεν εὐθετίσασα τὸ ἔδαφος πρὸς οἰκοδομὴν νέου ναοῦ. Ἄλλ' ὅπερ παρατηρητέον, καὶ ὁ Μένανδρος, ὡς οἱ τούτου προκάτοχοι, κατεγίνετο εἰς τὸ ἔργον τοῦτο μετὰ πεποιθήσεως καὶ μετὰ δισταγμοῦ, φρονίμως πῶς καὶ ἀσώτως, καλῶς τε καὶ κακῶς· ὁ ἐργάτης φαίνεται ἐπιδιώκων τὸ ἔργον ἐν ἀγνοίᾳ τοῦ σκοποῦ· καὶ ἡ ἀγνοία αὕτη τῶν ἀνθρώπων, ὅσοι, ὑπὸ ἀμυδροῦ φωτός ὀδηγούμενοι, προκόπτουσιν ἀείποτε καὶ συντρέχουσι μετ' ἄλλων, μηδεὶς μηδέτερον γινώσκοντες, εἰς τὴν πρόοδον τῆς ἀνθρωπότητος, ἀποδείκνυσι πασι-

φανῶς τὴν χεῖρα τῆς θείας προνοίας, ἰθυούσης τὰς κινήσεις ἡμῶν καὶ συναρμοζούσης τὰ ἐξαγόμενα. Ὁ Βοσσουέτος ἀπέδειξε τίνι τρόπῳ αἱ ἐπαναστάσεις τῶν λαῶν καὶ αἱ κατακτήσεις ἤσαν ἐκ μέσου μέγιστα ὕλικά προσκόμματα· ἀλλ' ἐν ταῖς μυθολογίαις τῶν ἀρχαίων ὑπῆρχον πολλὰ προσκόμματα ἄλλοῖα, καὶ ταῦτα ὑπερεπήδησεν ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία, τῇ συνδρομῇ τῆς ποιήσεως καὶ τῶν τεχνῶν. Ἐν ταῖς ἡμέραις τοῦ Μενάνδρου ἡ ἐσωτερικὴ αὐτῆ ἐπανάστασις ἦτο σχεδὸν τετελεσμένη· οἱ ἔξοχοι νόες ἠννόουν τοῦτο καὶ ὅτι ὁ πανταχόθεν διαδηλούμενος ὄργανός ἤλεγχε στοιχεῖα ζωῆς, γενικὴν ἀνάπλασιν ζητούσης. Ἡ θετικὴ σπουδὴ τοῦ ἀνθρώπου, τὸ ὑπερτάτον ἀγαθόν, προβαλλόμενον ὡς ἀρχικὸς σκοπὸς παντὸς ἔργου καὶ πάσης μελέτης, μετεποίησαν τὸν ἠθικὸν νόμον εἰς σημεῖον κεντρικόν, εἰς τὸ ὁποῖον τοῦ λοιποῦ τὰ πάντα θέλουσι συμπίπτει, καὶ τοῦ ὁποῖου ἐξ ἀνάγκης σύμβολα νέα ἔσονται ἢ ἔκφρασις. Αἱ νοεραὶ δυνάμεις τοῦ ἀνθρώπου, ἀναλαμβάνουσαι τὴν ἀρχικὴν αὐτῶν ἀγνότητα, εἰκονίσουσι παρεμφατικῶς τὰ ἀπροσδιόριστα προσόντα τοῦ υπερτάτου ὄντος καὶ ἡμέραν τινα ἔξοχοι ἄνδρες, ὑπὸ μεγάλων γεγονότων γεννώμενοι καὶ ἐξημμένην ἔχοντες τὴν φαντασίαν ἐκ μεγάλων συμφορῶν, παρελεύσονται συλλέγοντες καὶ ἐναποταμιεύοντες εἰς μίαν καὶ τὴν αὐτὴν ἐστίαν πάντα τὰ διεσκορπισμένα φῶτα.

Τοιοῦτος, καθ' ἡμᾶς, ἐστὶν ὁ τελευταῖος καρπὸς τῆς σπουδῆς τῶν ἀρχαίων φιλολογιῶν· καὶ οὗτός ἐστιν ὁ κρίκος ὁ συνάπτων αὐτὰς τῇ ἠθικῇ καταστάσει τῆς ἐνεστώσης κοινωνίας, ὁ φωτίζων τὸ μέλλον καὶ ὁ τεκμηριῶν τὴν ἀδιάλειπτον ἐνότητα τῆς εὐρωπαϊκῆς ἱστορίας, ἣν οὕτω θαυμασίως ἐπροοιμίασαν τὰ τοῦ Ὀμήρου ποιήματα.

Ἐκ τῆς Ἐπιθεωρήσεως τῶν δ' ὡς Κόσμων.